

TERESTYÉNI TAMÁS AZ ÖRÖK BARÁT NYELVÉSZ

Pléh Csaba

Tamás a barát

Terestyéni Tamás mint barát és kolléga a hazai nyelvészeti, szociológiai és tágabban vett kommunikációkutatói közösségek elismert tudós tagja volt (nagyon kemény itt ez a múltidő), fél évszázadon át, 1970 és 2023 között. Az utolsó percekig jelen volt a szakmák életében. Sokunk szeme láttára két évtizeden át heroikusan küzdött a kegyetlen kórral, a *sclerosis multiplex*-szel. Judittal barátaikat mindig az emberi szeretet, zene, finomságok és gondolatok meleg burkában fogadták Tanács körüli otthonukban. S közben készültek Tamás átfogó művei, és működött a finanszírozási csodateremtés és a szerkesztői szigor és kitartás mementőjeként egyszerűes tudományszervező intézménye, a *Jel-Kép*.

Tamást az 1970-es évek elején ismertem meg. Miközben mindketten nyelvészek voltunk (én még csak azzá válóban) az egyetemen nem kerestettük egymást útjaink. Hunyady György mutatott be egymásnak, az egykori Tömegkommunikációs Kutatóközpont keretében, egyben egy feladatot is kiosztva. A mondatkomplexitás nyelvészeti és pszichológiai elméleteiről készítettünk összefoglalót a TK számára. A munka sosem készült el teljesen, de vagy egy év gyötörődés után leadtunk egy félkész kéziratot. Valahol a TK irattári hagyatékában még meg is lehet. Magam ennek a tanulmánytervnek köszönhetem kiinduló pszicholingvisztikai olvasottságomat. Eközben azonban nemcsak sokat olvastunk és beszélgettünk, hanem életre szóló barátok is lettünk. Tamás Villányi úti legényszobájában csodáltam már gyönyörű ragasztott vitorlás modelljeit. Hogy aztán a Tanács körúton és környékén, a *Megállóban*, az *Oszloposban*, egy kártyázós helyen a *Népközt*-ön éljük a párton kívüli partra vetett fiatal bölcsészek életét. Tamás és Jutti otthonában mindenféle dolog volt. Fergeteges bulik, szétrebbenő csókolózókkal s hívatlanul beállító rendőrökkel. Sok Szilvesztert töltöttünk ott. Az egyre korlátozottabb mozgású Tamás mindig megmaradt gondoskodó házigazdának, aki hol klasszikus, hol jazz, hol rock zenékkal kábított, s közben whiskyvel, vörösborokkal és sörökkel csábított. És itt írtuk könyveinket is.

Tamás a tudós

Terestyéni Tamás rendkívül olvasott, sokoldalúan tájékozott kolléga volt, ami kiemelte őt az egyre specializálódóbb világból. Úgy is, mint kutató, s úgy is, mint elismert kolléga nagy szerepet játszott a hazai nyelvészeti s szociológiai világban. Kongresszusok, munkaértekezlet vezető résztvevőjeként és szervezőjeként. Mindez Tamásnál nem valamiféle közéleti kötelességteljesítés volt, hanem igen komoly szakmai identitás állt mögötte. Tamás a valódi interdiszciplinaritást szerkesztőként is képviselte. A *Jel-Kép* folyóirat egy nemzedéken át a magyar szellemi élet és különösen a kommunikációs elméleti és gyakorlati kérdései iránt érdeklődők számára alapvető forrássá vált. A főszerkesztő Terestyéni igen sokat tett azért, hogy

a kommunikációval foglalkozó diszciplínák legtágabb köre – a szociológiától a pszichológián át a nyelvészetig és a kognitív tudományig – eljusson a kommunikátorok és a kommunikációkutatók közösségéhez. Terestyéni Tamás a nemzetközi kitekintés mellett sokat tett azért is, hogy a neves szerzőkön túl a kommunikációs kutatók új nemzedéke is közlési fórumot kapjon.

Tamás igen termékeny tudós volt, akinek legjelentősebb munkái három területet érintenek. A pragmatikaelmélet, a hétköznapi kommunikáció szociolingvisztikája s a tömegközlés tartalomelemzési módszereinek fejlesztése legfontosabb eredeti adaléka. Miközben egy nemzedéken át ő volt a kézi technikájú média tartalomelemzések hazai guruja és irányítója, Gerbner György kultivációs tömegközlés elméletét is ő honosította meg idehaza.

Tájékozottságának sajátos egyéni iránya volt már az 1970-es évek közepétől az elméleti nyelvészeti szemantika, a pragmatikai kommunikáció-értelmezés és a tényleges tapasztalati kommunikációkutatás összekapcsolása. A fiatal Terestyéni kiindulópontja Grice volt. A *kölcsönös szándék tulajdonítást* előtérbe állító Paul Grice (1997, 2011) elmélete a közlés lényegét abban a mozzanatban látja, hogy a küldő bizonyos szándékkal küldi üzeneteit, és azt is akarja, hogy a fogadó felismerje szándékait, beleértve azt a szándékát is, hogy magát e szándékot is felismerje. Terestyéni (1981) kis monográfiájával úttörő szerepet játszott ennek ez elméletnek a magyar értelmezésében. Grice felfogása, mely néhány alapelvből (mennyiség, minőség, relevancia és modor) kiindulva értelmezi a pragmatika gazdag világát, később tovább egyszerűsödött. Sperber és Wilson (1995) nem egyszerűen azt javasolja, hogy az összes többi maximát, az együttműködési elvvel együtt, helyettesítsük a relevancia elvével: minden megnyilatkozás saját relevanciájának elvárását váltja ki a hallgatóból.

Tamás már az 1970-es években észrevette, hogy a nyelvészeti szemantika és pragmatika összekapcsolandóak az emberi cselekvés szerveződés általános filozófiai értelmezésével. Ezt mutattuk be együtt két nagyszerű olvasókönyvünkben (Pléh – Terestyéni 1979, Pléh – Síklaki – Terestyéni 1997). A válogatások egyedi erénye, hogy a beszédaktus-elmélet filozófiája, Austin Searle, Grice mellett megjelentettük az ebben a korban, többnyire egy másik, párhuzamos világgént kialakult etnográfiai alapú empirikus pragmatikát is. Sacks, Schegloff, Labov munkái nem elképzelt dialógusok, hanem spontán beszédek, terep-dialógusok rögzítése alapján próbálták meg a társas viselkedést irányító szabályokat bemutatni. A filozofikus és a szocio-etno világ ekkoriban alig beszélt egymással. Tamás érdeme volt, hogy a magyar közvetítésben ez nem maradt így.

Tamás a beszédaktus-elmélet pragmatikai értelmezését összekapcsolta két évtizeddel későbbi társadalomfilozófiájával. A beszédaktus-elméletben eredetileg kibontott három szintet – a lokúció, az illokúció és a perlokúció szintjét, a mit mondok, mit teszek ezzel s miért teszem ezt kérdését – értelmezve. Terestyéni (2011) elsősorban Habermasnak (1997, 2011) a beszédaktus-elméletet a társadalmi cselekvéselméletekben értelmező gondolatmenetére építve mutatta be, hogy a három szint a szemantika – pragmatika – stratégiai cselekvés hármasságnak felel meg. Míg a lokúció és az illokúció szintjén a cselekvés „mindig egyetértést igényel (azt illetően, hogy a közlő lokúciója milyen illokúciónak minősül), addig a kommunikáció útján végrehajtott (nyelvileg közvetített) stratégiai cselekvések lehetnek együttműködők, de lehetnek nem együttműködők is” (Terestyéni 2011: 182). Vagy figyelembe veszem és segítem a partner céljait, vagy nem, sőt egyenesen ártok neki. Hasonló módon a stratégiai cselekvés lehet nyílt, illetve rejtett szándékú, amikor nem szeretném, ha a partnerem felismerne a stratégiai célokat.

Terestyéni Tamás (2006, 2011) miközben kibontakoztatott egy általános kommunikációelméletet, ezt hozzákapcsolta saját liberális eszmetörténeti meggyőződéséhez is. *Kompország* könyve a szociológiai táblák kegyetlen tükrében mutatta meg, hogy miközben 1990 táján még azt hittük, hogy a kompot átvittük a nyugati partra, valójában sehová nem értünk még át. A hazai kommunikációkutatás egyik elméleti doyenjeként és negyven éve

tartalomelemzéssel és kikérdező módszerekkel is dolgozó állandó diagnosztájaként merész könyvet írt. A könyv első fele a szerző 1994-es, 2004-es és 2006-os diagnózisait mutatta be a magyar társadalomról. Miközben a szöveg még a „fülkeforradalom” előtt íródott, tele eltűnt pártok szerinti keresztábrákkal, üzenete kasszandrai. A magyar társadalomban az állami segítség iránti igény, a felülről szerveződés, a vezérelv ugyanolyan erős, sőt erősödő tendencia, mint a nyugatos és versenyelvű életkép. Az „el a Nyugattól”, kételkedjünk a verseny igazságosságában és hasonló képek nemcsak a mai politika új fejleményei, hanem negyedszázada benne élnek a köztudatban, sőt. „A paternalista-antiliberalis beállítódás oly erős és általános, hogy az alapvető demográfiai-társadalmi ismérvek szerint vett csoportok között alig differenciál (...) legyen szó jobb- vagy baloldaltól, a nagy pártok hívei között többségben vannak a paternalista, nem nyugatos értékeket és elveket elfogadók és a liberális-nyugatosokat elutasítók” (Terestyéni 2011: 52–53). Vagyis 15 éve előre lehetett látni, mi következik a magyar politikai palettán? Terestyéni sokakkal együtt egy dolgot nem látott előre. Ő még azt emelte ki, hogy a módosabbak és iskolázottabbak liberálisabbak, s ez talán kompenzáló tényező. A táblázatokból nem lehetett előre látni a magyar és nemzetközi újkapitalizmus értelmiségellenes attitűdjének győzelmét, s az értelmiség csodálkozó vergődését a pókhálóban, vagy akár belenyugvását ebbe. A könyv s Tamás egész munkásságának empirikus szociológiai része akár kegyetlennek is érezhető üzenetet hordoz a komp keletre fordulásának emberi tényezőiről. De arra is figyelmeztet, hogy a liberális társadalomtudósok vegyék komolyabban saját eredményeiket, ne rózsaszín szemüveggel nézzék saját táblázataikat, higgyenek a szemüknek. Terestyéni üzenete éppen azáltal dermesztően aktuális, mert adatai nem azért születtek, hogy a 2010 utáni magyar világot értelmezzék.

Elméleti munkáiban Terestyéni saját háttérének és szakmai elkötelezettségeinek megfelelően a kommunikáció köré szervezte a társadalomelmélet és a társadalmi szerveződés bemutatását. Mindenben, a társadalmi cselekvés elméletében, a rétegződés okainak feltárásában, a vezetési stílusokban és a közlési rendszerekben kétféle „archetípust” mutatott be. A társadalom centralizált s alulról szerveződő modelljeit mutatta fel. Terestyéni gondolatmenetének egyik vezérlője Habermas, valamint Bourdieu, Foucault, Castells értelmezési kereteit használva Tamás azt mutatta be, hogy a szimbolikus hatalom kulcskérdése már a ’fake news’ világa előtt is a félrevezető retorika, a nagy társadalmi stratégiai becsapások használata. Lehet, hogy a társadalom legújabb nagy önbecsapása ez is. A mai elnyomorodás körülményei között higgyük el, hogy a hatalom, az elnyomás, a kizsákmányolás kérdései mind a szimbolikus tőkével kapcsolatosak?

Tamás az utóbbi két évtizedben a kommunikációelméletet evolúciós keretekbe is helyezte. Piac és vezérlés állandó szembeállítása a különböző alrendszerekben biológiai keretben is megjelenik nála, mint a versengés és az együttműködés szervező elve. Ősi, alapvető megoldások ezek, de „ösiségük” hirdetése mellett Terestyéni számára világos volt a nyugati társadalomfejlődés „értelme”. Nem megszüntetjük például a versengést, hanem egyrészt korlátozzuk „a győztes mindent visz” elv (ez a honi illiberalizmus egyik lényegi vonása) lehetséges érvényesülését, másrészt a harcokat jelképes területre visszük át, ami gazdagítja az emberi személyiséget.

Terestyéni elméleti munkája megfontolandó üzenetet hagyott ránk. Az utca tapasztalata szerint elveszítettük a fonalat, és a „szemet szemért” és „a győztes mindent visz” elve mellett cövekeltünk le. Olyanok vagyunk, mint a vezetőink, ezt érdemeltük. Innen már csak a dac vezethet ki. A felvilágosult tudomány azonban felvillantja a reményt: lehet máshogy is.

Irodalom

- Grice, H. Paul (1997) A társalgás logikája. In: Pléh – Síklaki –Terestyéni (1997 szerk.) *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest, Osiris. 213–227.
- Grice, H. Paul (2011) *Tanulmányok a szavak életéről*. Budapest, Gondolat.
- Habermas, Jürgen (1997) Mi az egyetemes pragmatika? In Pléh – Síklaki–Terestyéni (1997 szerk.) *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest, Osiris. 228–259.
- Habermas, Jürgen (2011) *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, Gondolat.
- Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás szerk. (1997) *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest, Osiris.
- Pléh Csaba – Terestyéni Tamás szerk. (1979) *Beszédaktus – kommunikáció – interakció*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Sperber, Dan – Wilson, Deidre (1995) *Relevance: Communication and Cognition*. (Second Edition) Oxford/Cambridge, Blackwell Publishers.
- Terestyéni Tamás (1981) *Konvencionális jelentés – kommunikációs jelentés*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Terestyéni Tamás (2006) *Kommunikációelmélet. A testbeszédtől az internetig*. Budapest, Typotex.
- Terestyéni Tamás (2011) *Kompország a Nyugat iskolájában. A társadalmak szerveződéséről*. Budapest, Gondolat.